

Komkommers, zeeslangen, canards en faits divers

Nederlandse kranten (1850-1950) als sagenmedium

Broodje aap, *hoax*, *nepnieuws*: journalisten en nieuwsconsumenten gebruiken verschillende termen voor nieuwsberichten met sterke verhalen die volgens hen geheel of gedeeltelijk verzonnen zijn. “Broodje aap” stamt uit 1978, naar het gelijknamige boek van Ethel Portnoy. “Hoax” werd populair na de doorbraak van internet naar een groot publiek in de jaren negentig en doelde oorspronkelijk op valse waarschuwingen voor computervirussen. Ook het meest recente woord, *nepnieuws*, is verbonden met ontwikkelingen in communicatietechnologie. In de aanloop naar de Amerikaanse presidentsverkiezingen van november 2016 slaagden jongelui in Macedonië erin om grote aantallen republikeinse Amerikanen te laten klikken op hun totaal verzonnen nieuwsberichten, die ze verspreidden via Facebook. Sindsdien is “nepnieuws” een veelgebruikt woord.

Hoewel de betrouwbaarheid van nieuws zelden zo sterk ter discussie heeft gestaan als dit jaar, zijn discutabele verhalen in het nieuws al langer bekend. In dit artikel blik ik terug op de periode 1850-1950, toen ook de term ‘broodje aap’ nog niet bestond. Maar ook toen al wezen journalisten van tijd tot tijd op gelijkaardige verhalen. Zoals in de volgende beschouwing uit het *Limburgsch Dagblad* van 27 juni 1935.¹

“Het gaat hier om ‘n aandoenlijk en treffend verhaal. Het komt meestal hierop neer, dat een niet al te oppassende jongen naar Amerika wegloopt, daar fortuin maakt en dan als volwassen en waardig man naar Europa komt, om in zijn vaderland zijn eenvoudige ouders op te zoeken en de plaats weer te zien, waar eens zijn wieg stond.

Wanneer hij in zijn geboortedorp belandt gaat hij natuurlijk op zoek naar de dorpsheerberg. Daar zijn de oude kennissen. Niemand echter herkent hem. Maar hij ziet dat zijn ouders het beheer over het dorpsshotelletje voeren. Ook zij herkennen hem niet.

Hij besluit hen te verrassen en verraadt zijn identiteit niet, doet zich voor als een rijk vreemdeling, die toevallig in het dorp verdwaald is. Het blijkt dat het moederhart, dat in dergelijke verhalen altijd sneller te kloppen begint, als het de nabijheid van het eigen vleesch en bloed speurt, volkomen rustig blijft.

Intusschen toch niet heelemaal naar we zullen zien. Wanneer de zoon zich vermoeid van de lange reis in zijn kamer terugtrekt, smeden de

1 Klaarblijkelijke zetfouten zijn stilzwijgend verbeterd.

moeder en de vader een boos plan. Ze zullen den rijken vreemdeling van zijn geld berooven en hem zekerheidshalve vermoorden. Zoo gezegd, zoo gedaan, maar als de snoode daad gepleegd is, blijkt uit de papieren in de portefeuille dat het tweetal zijn eigen zoon heeft vermoord...

Volgens een Engelsch journalist verschijnt dit verhaal sinds de laatste vijf en twintig jaar regelmatig en om de zes maanden in de wereldpers. Het speelt gewoonlijk in een afgelegen dorpje van Oost-Europa of den Balkan. Amerikaansche, Duitsche, Engelsche, Fransche bladen drukken de tragische geschiedenis steeds weer af. De journalist heeft er specimen van in de voornaamste talen en uit de uiteenloopendste kranten.

Eenigen tijd geleden prijkte het verhaal nog op de voorpagina van een groote New Yorksche krant. Vier vette koppen stonden er boven: "Ouders dooden hun zoon. Keert na achttien jaar terug. Geeft zich voor vreemdeling uit. Van zijn in Amerika vergaard fortuin beroofd."

Het groote nieuwsagentschap Associated Press had ditmaal voor een Poolsche versie gezorgd. Een ander maakte een Joego-Slavische. En tal van kranten gaven het als volgt: "Dit is de geschiedenis van een tragischen terugkeer en van de kinderliefde van George Nikolau en hoe drie menschen stierven. Nikolau was jaren en jaren weg geweest en had in Hongarije het kleine vermogen van 10.000 dinaren bijeengegaaard."

Dan komt de ontkenning waarbij ter verkrijging van een grootere tragiek de ouders de hand aan zich zelf slaan. En de pientere redacteur van een Amerikaansche krant had hieraan nog niet genoeg. Hij beschreef in roerende woorden hoe de 10.000 dinaren dienden voor de plechtige begrafenis van ouders en kind."

Journalisten van nu zullen de inhoud van het verhaal waarschijnlijk niet kennen, maar het op grond van de beschreven dynamiek classificeren als een broodje aap: een sterk verhaal, dat meer dan eens in het nieuws verschijnt, maar met telkens wisselende hoofdrolspelers en plaatsen van handeling. Volkskundigen herkennen hier het verhaaltje van de "Mordeltern" (ATU 939A)² en zouden het qua genre indelen bij de sagen – een notoir lastig te definiëren concept, waarover aanstonds meer.

Maar hoe noemden de journalisten van weleer zo'n verhaal? De kop boven het artikel in het *Limburgsch Dagblad* geeft het antwoord: "De moderne zeeslang. De rijke vreemdeling die vermoord werd door zijn eigen ouders." Deze aanduiding roept nieuwe vragen op: hoezo "de moderne zeeslang"? Wat was de oude zeeslang dan? Was "zeeslang" destijds de gangbare term voor dergelijke verhalen? Welke andere 'zeeslangverhalen' drukten de kranten af in deze periode? En hoe verhoudt het journalistieke concept 'zeeslang' zich tot de 'sage' van volkskundigen en het 'broodje aap' van journalisten uit onze tijd? Deze vragen kunnen we pas sinds kort beantwoorden, dankzij de massale digitalisering van historische kranten, die het mogelijk maakt in grote hoeveelheden tekst gericht te zoeken naar betrekkelijk zeldzame inhoudelijke elementen.

2 M. Kosko, *Le fils assassiné (AT 939 A): Etude d'un thème légendaire*. Helsinki, 1966; G. Bennett, *Bodies. Sex, violence, disease, and death in contemporary legend*. Jackson, 2005, p. 142-187.

Dit digitale krantenmateriaal biedt een rijke, nog te weinig benutte bron voor volkskundig onderzoek. Pershistorici hebben de mogelijkheden ervan al eerder ontdekt en brengen in een groeiend aantal studies de ontwikkelingen van journalistieke vormen en normen in het Nederland van de negentiende en twintigste eeuw in kaart.³ Dergelijke studies profiteren echter nog te weinig van onderzoek naar verhaalfolklore, en vice versa.⁴

Een eerste verkenning van de digitale schatkamers leverde stof voor meer dan één artikel. In het onderstaande concentreer ik me op de blik van binnenuit: welke verhalen deelden journalisten tussen 1850 en 1950 in als “moderne zeeslangen”, en welke waardeoordelen en verklaringen verbonden ze eraan? De nadruk ligt dus op het emische perspectief: de classificaties, argumenten en retorica van de journalisten zelf. Daarnaast zal, maar in bescheidener mate, het ethische perspectief aan bod komen: welke verhalen die volkskundigen nu als sagen zouden labelen, ontsnapten aan de aandacht van contemporaine journalisten, maar zijn inmiddels op te sporen dankzij de grootscheepse digitalisering van historische bronnen?

Ik beperk me in deze studie tot kranten uit Nederland en de Nederlandse koloniën uit de periode 1850-1950. De dagbladpers in die periode is tot nu toe vooral beschreven als een *nieuws*medium. Op grond van eerder onderzoek naar krantensagen, journalistieke retorica en ontwikkelingen in journalistieke vertelvormen, beargumenteer ik dat de krant in deze jaren ook een *sagen*medium was. Vervolgens ga ik in op de zoekstrategieën die ik benutte: deze studie is ook bedoeld als demonstratie van een methode die het midden houdt tussen *close reading* en werken met *big data*. De resultaten omvatten een deel over de manier waarop journalisten destijds dubieuze berichten classificeerden en labelden, en een deel over de manieren waarop ze hun professionele imago bewaakten. Tot slot ga ik in op de verdere kansen die massadigitalisering van kranten biedt aan sagenonderzoekers.

Sagenonderzoek

“Sage” is een van de glibberigste begrippen uit de narratieve volkskunde. Om de “zeeslangverhalen” uit de inleiding een plaats te geven in het sagenonderzoek, trek ik twee lijnen door de geschiedenis van het concept “sage”. Dit is de afgelopen halve eeuw zowel *inclusiever* als *relatiever* geworden.⁵ In de eerste plaats zijn onderzoekers sagen in toenemende mate gaan beschouwen als verhalen die verteld worden door mensen uit alle sociale groepen, ook die

- 3 M. Broersma (red.), *Form and style in journalism. European newspapers and the representation of news 1880-2005*. Leuven, 2007; F. Harbers, *Between personal experience and detached information. The development of reporting and the reportage in Great Britain, the Netherlands and France between 1880 and 2005*. Groningen, 2014; K. van Krieken, J. Sanders, & H. Hoeken, ‘Blended viewpoints, mediated witnesses: A cognitive linguistic approach to news narratives’, in: B. Dancygier, W.-l. Lu & A. Verhagen (red.), *Viewpoint and the Fabric of Meaning: Form and Use of Viewpoint Tools across Languages and Modalities*. Berlijn, 2016, p. 145-168.
- 4 P. Burger, *Monsterlijke verhalen. Misdadaasagen in het nieuws en op webforums als retorische constructies*. Den Haag, 2014.
- 5 Uitgebreider over deze ontwikkeling: Burger, *Monsterlijke verhalen*, p. 19-47.

van hoogopgeleide, hedendaagse stedelingen. Daarnaast maakte de opvatting school dat de identificatie van een verhaal als sage relatief is, afhankelijk van de beschouwer.

In de negentiende eeuw verstonden volkskundigen onder sagen a-historische, maar als waar vertelde verhalen. Inhoudelijk lag de nadruk op heksen, geesten en andere bovennatuurlijke elementen. Als typische vertellers werden bijgelovige, minder ontwikkelde plattelandsbewoners gezien. De typerende vorm van overdracht was die van mondelinge vertellingen.

Enkele onderzoekers van volksverhalen zagen echter aan het eind van de negentiende eeuw in dat sagen niet alleen verteld werden door plattelandsbewoners of in oude geschriften, maar dat ze ook als nieuws in de krant konden staan. Het Franse volkskundetijdschrift *Mélusine* begon al in 1898 een rubriek “Légendes contemporaines”.⁶ In de jaren dertig van de twintigste eeuw muntten Duitse volkskundigen de term “Zeitungssage”. De notie “krantensage” en in bredere zin de uitbreiding tot eigentijdse sagen sloegen echter niet meteen aan. Na verspreide aanzetten die weinig of geen navolging vonden, kreeg de studie van eigentijdse sagen pas enige continuïteit vanaf de jaren zestig. Gevestigd is dit specialisme sinds de jaren tachtig, met een reeks congressen (sinds 1982)⁷, een academisch genootschap (ISCLR, de International Society for Contemporary Legend Research, opgericht in 1988) en een eigen wetenschappelijk tijdschrift (*Contemporary Legend*, sinds 1991).

Zo naderde het begrip “sage” de leefwereld van de onderzoekers zelf. Een andere uitbreiding die het concept onderging, was die van een verhaal dat werd verteld door mensen die geloofden dat het waar was, naar een discussie over de waarheid tussen *believers*, twijfelaars en sceptici. Deze wending van product naar proces, van het verhaal als object naar de dynamiek van het debat over betwiste verhalen, steunt onder meer op het werk van Linda Dégh en Bill Ellis.⁸ De tweede ontwikkeling in de definitie van het begrip “sage”, die van essentialistisch naar relatief, hangt samen met de eerste. Toen het begrip de eigen sociale laag en overtuigingen van de onderzoekers raakte en zij ongelof gingen beschouwen als deel van het sagenproces, kwam ook het objectieve karakter van het begrip op losse schroeven te staan. Als ongelof deel uitmaakte van het fenomeen, gold dat immers ook voor het ongelof van de onderzoeker. Elliott Oring trok hieruit in een klassiek artikel over sagen en nieuws de volgende consequentie: “At the boundary of the legend is not the myth or Märchen with which it is forever being compared. [...] At the

6 C.S. Kawan, ‘Contemporary legend research in German-speaking countries’, *Folklore*, 106, 1995, p. 103-110; J.-B. Renard, *Rumeurs et légendes urbaines*. Parijs, 1999, p. 8-21; P. Burger, ‘Mediahypes, moderne sagen en andere mediakwalen’, in: P. Burger en W. Koetsenruijter (red.), *Mediahypes en moderne sagen. Sterke verhalen in het nieuws*. Leiden, 2004, p. 9-23, aldaar p. 16-19; Burger, *Monsterlijke verhalen*, p. 28-30.

7 W. de Blécourt, ‘Moderne overleveringen’, *Neerlands volksleven* 33, 1983, p. 32-42.

8 Zie bijvoorbeeld L. Dégh & A. Vázsonyi, ‘The crack on the red goblet or truth and modern legend’, in: R.M. Dorson (red.), *Folklore in the modern world*. The Hague [etc.], 1978, p. 252-273; B. Ellis, *Aliens, ghosts and cults. Legends we live*. Jackson, 2014.

boundary of the legend is news. Were folklorists to suspend their disbelief, legendry would immediately resolve itself into the category of news.”⁹

Deze deconstructie laat de sagenonderzoeker niet achter met lege handen. De benadering van sagen als betwiste verhalen richt de blik op de middelen die vertellers gebruiken om anderen te overtuigen van de waarheid of onwaarheid van verhalen – de retorica van de sage.

Retorica van de sage

Het arsenaal aan overtuigingsmiddelen dat de retorica van de sage vormt, is in een aantal studies beschreven.¹⁰ Grofweg beschikken vertellers over drie soorten middelen om anderen te overtuigen, een indeling die teruggaat op Aristoteles: ze kunnen een beroep doen op de ratio (logos), op het gevoel van het publiek (pathos) of op hun eigen betrouwbaarheid (ethos).

Een puur op rationele argumenten gestoelde poging de ander te overtuigen zou volgens Aristoteles ideaal zijn, maar in de praktijk maken redenaars ook gebruik van het meest effectieve middel, hun ethos. Dat is ook waar ik me op zal concentreren: de middelen die journalisten tussen 1850 en 1950 inzetten om de betrouwbaarheid van henzelf en hun krant te bevestigen, als ze werden geconfronteerd met “sagenachtige” verhalen. Een vast onderdeel van die retorica van de betrouwbaarheid is kritiek op concurrerende nieuwsleveranciers binnen en buiten de journalistiek. Deze retorische afbakening van de eigen beroepsgroep, door de socioloog Thomas Gieryn “boundary work” genoemd¹¹, is een algemeen kenmerk van professionalisering.

In de negentiende eeuw, waarin de krant opgang maakte als een bron van nieuws en kennis voor iedereen die kon lezen, moesten journalisten hun producten afbakenen van die van verhalenvertellers en nieuwsleveranciers buiten de krantenwereld, zoals pamfletten, straatliederen en mondeling verspreide roddel en geruchten. Een erfenis van die grensstrijd is de term *canard*: ooit een neutrale Franse aanduiding voor een vlugschrift met nieuws¹², later de pejoratieve benaming voor een verzonden nieuwsbericht. Journalisten vonden net als pamfletschrijvers hun onderwerpen voor een belangrijk deel in het afwijkende, het onalledaagse: man bijt hond. Stereotypen en verhaalsjablonen

9 E. Oring, ‘Legend, truth, and news’, *Southern folklore* 47, 1990, p. 163-177, aldaar p. 165.

10 P. Donovan, *No way of knowing. Crime, urban legends, and the Internet*. New York [etc.], 2014; E. Oring, ‘Legendry and the rhetoric of truth’, *Journal of American Folklore* 121, 2008, p. 127-166; Burger, *Monsterlijke verhalen*.

11 T.F. Gieryn, ‘Boundary-work and the demarcation of science from non-science. Strains and interests in professional ideologies of scientists’, *American Sociological Review* 48, 1983, p. 781-795.

12 Séguin definieert *canard* voor de periode vóór 1630, toen de eerste kranten begonnen te verschijnen, als ‘un imprimé vendu à l’occasion d’un fait divers d’actualité, ou relatant une histoire présentée comme telle’ J.-P. Séguin, *L’information en France avant le périodique. 517 canards imprimés entre 1529 et 1631*. Parijs, 1964, p. 8.

uit volksverhalen en moordliederen keren terug in kranten.¹³ In een studie uit 1940 beschreef de sociologe Helen MacGill Hughes de voortdurend gerecyclede plots en personages uit human interest-nieuws al als “the printed folklore of the factory age.”¹⁴

Hoewel kranten vooral bestudeerd zijn als *nieuwsmedium*, was de krant in de onderzochte periode ook bij uitstek een *sagenmedium*: kranten drukten meer en langere verhalen af, zowel nieuws als fictie, en veel van die verhalen hadden een “sagenachtig” karakter.

Nederlandse kranten 1850-1950: inhoud, vormen, productie en normen

Vergeleken met de kranten van nu was de krant van 1800 nog een grotendeels eenvormige letterbrij. Tussenkopjes verschijnen pas in de loop van de negentiende eeuw, nieuwsfoto's in het laatste decennium daarvan. De inhoud werd diverser, op het encyclopedische af: het politieke, economische en financiële nieuws en de berichten over oorlogen, misdaden en rampen werden aangevuld met nieuws over kunst, cultuur en wetenschap, met fictie in feuilletons, moppen, kinderrubrieken en zondagsbijlagen, en met praktische tips voor huishouden en gezondheid. Nederlandse kranten volgden hierin, zij het op afstand, de Amerikaanse en Engelse pers.¹⁵

De krant bracht meer en meer verhalen, zowel feitelijke als fictieve. Ook de feitelijke verhalen vielen op door aandacht voor het uitzonderlijke. Uit een steekproef uit Nederlandse kranten van 1860 tot 1930 bleek een toename van “berichten over natuurrampen en ongelukken, misdaden, berechtingen en andere ongelooflijke en onmogelijke geschiedenissen vanuit de hele wereld.”¹⁶ Dus: precies de stof waar sagen van zijn gemaakt, wanneer we “sage” niet beperken tot verhalen over ontmoetingen met het bovennatuurlijke, maar begrijpen als verhalen die zich afspelen op de grens van het geloofwaardige.

Deze geschiedenissen zijn vaak te vinden in rubrieken met titels als “Allerlei” en “Gemengde berichten”. In Frankrijk heetten ze *faits divers*. Als genre bestonden “faits divers” al vóór de negentiende eeuw, ook in Franstalige kranten die in Nederland verschenen.¹⁷ In Franse kranten werd het genre prominenter vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw: in 1833 startte het

13 Burger, *Monsterlijke verhalen*, p. 73-78; S. Reijnders, *Holland op de helling. Televisieamusement, volkscultuur en ritueel vermaak*. Alphen aan de Maas, 2006; T. Pettitt, ‘The murdered sweetheart: child of print and panic?’ Massachusetts Institute of Technology Communications Forum. Fourth Media in Transition Conference, May 2005, The Work of Stories. Beschikbaar op: web.mit.edu/comm-forum/mit4/papers/Pettitt.pdf.

14 H.M. Hughes, *News and the human interest story*. Chicago, 1981, p. 103.

15 R.de Graaf, *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1813-1899)*. Utrecht, 2005, p. 183; Harbers, *Between personal experience*.

16 F.P.I.M. van Vree, ‘Massapers en modernisering; de pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke verandering’, in: H. Kleijer & A. Knotter (red.), *Tekens en teksten: cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*. Amsterdam, 1992, p. 95-130, aldaar p. 101, mijn cursivering.

17 G. Feyel, ‘Prémices et épanouissement de la rubrique de faits divers (1631-1848)’, *Les Cahiers du Journalisme* no. 14 (printemps/été 2005), p. 18-29.

dagblad *Le Constitutionnel* als eerste een complete rubriek onder de titel “Faits divers”.¹⁸ Huismiddeltjes tegen luizen en vlekken vielen er ook onder, maar vooral ging het toch om “[n]ouvelles extraordinaires, relatant des faits hors norme”¹⁹, ofwel “creating sensation out of the quotidian”.²⁰ In een aantal Franse kranten uit de jaren 1831-1846 maakten misdaad en ongelukken het grootste deel uit van de faits divers, gevolgd door natuurrampen, uitzonderlijk oude mensen en andere ongewone gebeurtenissen, zelfmoorden en heldendaden.²¹

De *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* van Larousse uit 1872²² definieert faits divers met een opsomming die niet alleen vertrouwde nieuwsgenres bevat, maar ook sterke overeenkomsten vertoont met sagen en met Forteana: anomalieën zoals regens van vissen en onverklaarbare verdwijningen, die bekend werden door het werk van de Amerikaanse schrijver Charles Fort (1874-1932). Een selectie uit het Larousse-lemma: schandaaltjes, auto-ongelukken, zelfmoord uit liefdesverdriet, leidekkers die van de vijfde verdieping vallen, regens van sprinkhanen of padden, schipbreuken, branden, geheimzinnige ontvoeringen, executies, gevallen van hondsdolheid en kannibalisme, slaapwandelen, kalveren met twee koppen, Siamese tweelingen, duizendjarige padden en een vegetarische geheelthouder die de leeftijd van 150 bereikte. Journalisten dikken het nieuws routinematig aan, aldus de Larousse, en bij gebrek aan geschikte nieuwtjes uit de provinciale of buitenlandse pers zuigen ze faits divers uit hun duim: *Le Constitutionnel* dankt zijn succes aan verzonden berichten over zeeslangen, muziekminnende spinnen en baby's met drie hoofden. Merk op dat dit lemma ook gelezen kan worden als een staaltje *boundary work* van een encyclopedist die te vrezen had van pretenties van kranten als universeel kennismedium.

Het verhalende gehalte van de krant steeg in de negentiende eeuw ook door het feuilleton, een Franse innovatie. Het feuilleton was volgens een Nederlands handboek voor journalisten uit 1885 de benaming voor “alles wat onder de lijn, aan den voet van de eerste en volgende bladzijde voorkomt, [...] onverschillig wat in deze rubriek verhandeld wordt.”²³ Vaak werd die ruimte gevuld met een kort verhaal of een roman in afleveringen, maar het feuilleton kon vóór 1900 ook gedichten, liedjes en dialogen bevatten of een causerie, een genre dat het midden hield tussen een essay en een column.²⁴

18 Ibidem, p. 25.

19 M. M'sili, 'Du fait divers au fait de société (XIXe-XXe siècles): les changements de signification de la chronique des faits divers', *Les Cahiers du Journalisme* no. 14 (printemps/été 2005), p. 30-45, aldaar p. 30.

20 Schwartz, *Spectacular Realities: Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*. Berkeley, 1999, p. 34.

21 Feyel, *Prémices*, p. 27.

22 P. Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, vol. 8. Parijs, 1872, p. 58.

23 R. van der Meulen, *De Courant. Samenstelling en beheer van groote en kleine nieuwsbladen*. Leiden, 1885, p. 32.

24 De Graaf, *Journalistiek*, p. 151, 175; Van der Meulen, *De Courant*, p. 32-36.

Aan het eind van de twintigste eeuw zou het feuilleton vrijwel geheel verdwijnen uit de dagbladen (waarin het plaats maakte voor strips)²⁵, maar in de eerste helft van de eeuw was het nog een vast bestanddeel. Binnen het medium van de krant kon dezelfde verhaalstof worden gepubliceerd als fictie en als nieuwsbericht. “Both the newspaper and the serial novel blurred the boundaries between reality and representation”, betoogt Schwartz: “The newspaper claimed to tell the truth, to present a nonfictive drama of contemporary life. [...] Yet [...] the narratives of the serial novels were often based on what its authors and readers consumed above this line of demarcation.”²⁶

Feuilletons leenden ook vertelstof en vertelvormen van buiten de krant, wat De Graaf in zijn studie van negentiende-eeuwse kranten en pamfletten aanduidt als *remediation*: “De intermediale invloed was evident, de inhoud werd regelmatig overgenomen uit boeken, pamfletten of tijdschriften.”²⁷ Dat veel auteurs zowel voor kranten schreven als voor pamfletten, tijdschriften en almanakken vergemakkelijkte dit grensverkeer.²⁸ De Graaf concludeert: “Veel zogenaamde ‘vernieuwingen’ in de krant blijken bekende onderwerpen, genres en functies uit de pamfletliteratuur te zijn: nieuws over rampen, misdaad, wonderlijke voorvallen, cultuur, *human interest*, politiek en religieus debat; de mengeling van literaire technieken en actualiteit in verslagen, opiniestukken, reportages en feuilletons; een persuasieve en verstrooiende functie.”²⁹ Natuurlijk bestonden die verhalen over ‘rampen, misdaad, wonderlijke voorvallen’ ook al in de orale verteltraditie.

Tot nu toe hebben we gezien dat de toename van verhalen, in het bijzonder verhalen over “ongelooflijke en onmogelijke geschiedenissen”³⁰, de krant in de negentiende eeuw tot een sagenmedium maakte. Ook de productiewijze deed dat. Om de kolommen te vullen met die dagelijkse hoeveelheid divers nieuws – niet alleen voor faits divers en andere sterke verhalen – gebruikten journalisten behalve hun pen ook schaar en lijmpot.³¹ Door deze knip- en plakjournalistiek – niet alleen eigen aan het internettijdperk! – keren dezelfde teksten, soms met kleine variaties en niet altijd voorzien van een bronvermelding, in een groot aantal kranten terug. Deze gedeelde, gemeenschappelijke samenstelling en verspreiding van teksten gaat volgens Cordell, die grootschalig onderzoek deed naar Amerikaanse kranten vóór 1861, samen met een concept van auteurschap “that is communal rather than individual, distributed rather than centralized.”³² Daarin komt het overeen met het auteurschap van volksverhalen, sagen inbegrepen, die ook gemeenschappelijk ge(re)creëerd worden en anoniem verspreid.

25 J. Hemels, ‘Het feuilleton als fenomeen én fantoom in de Nederlandse journalistiek’, *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 19, 2006, p. 15-27.

26 Schwartz, *Spectacular Realities*, p. 33.

27 De Graaf, *Journalistiek*, p. 118.

28 *Ibidem*, p. 121.

29 *Ibidem*, p. 187.

30 Van Vree, *Massapers*, p. 101.

31 H.J. Wijffjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*. Amsterdam, 2004, p. 45.

32 R. Cordell, ‘Reprinting, circulation, and the network author in antebellum newspapers’, *American literary history* 27, 2015, p. 417-445, aldaar p. 418.

Die knip- en plakpraktijk maakte journalisten kwetsbaar voor de kritiek dat ze hun nieuws “klakkeloos” van anderen overnamen. Als tegenwicht benadrukten dagbladjournalisten rond 1900 hun afkeer van de sensatiebelustheid van geïllustreerde bladen.³³ Ook zetten ze zich af tegen de marktgedreven nieuwskeuze en stijl van Amerikaanse kranten.³⁴ Dit anti-Amerikanisme was algemeen in Nederland aan het eind van de negentiende en in de eerste decennia van de twintigste eeuw.³⁵ Ook het interview werd aanvankelijk beschouwd als een vernieuwing van die brutale Amerikanen. In 1885 zag de auteur van het handboek voor courantiërs er nog weinig in, omdat Europese politici te gereserveerd waren om zich te laten interviewen. “Misschien verandert dit metertijd en dan zal ook elke welingerichte redactie haar interviewer hebben.”³⁶

Samenvattend: in de negentiende eeuw kreeg de krant als nieuwsmedium vertrouwde trekken. Genres, opmaakkenmerken en manieren van bronvermelding die nog steeds in gebruik zijn, stammen uit deze tijd. Tegelijkertijd ontwikkelde de krant zich tot een medium voor sagen: berichten op de grens van het geloofwaardige kregen een prominente plaats, de vorm en inhoud van “volkse” media als de smartlap klonken door in de krantenkolommen, en de knip- en plakproductie werkte een uitwisseling van “auteurloze” verhalen in de hand, die lijkt op de mondelinge verspreiding van sagen. Ook schurkten feit en fictie in het dagblad tegen elkaar aan en bleek de ‘streep’ tussen nieuws en feuilleton geen ondoordringbare grens.

Hoe bakenden journalisten in deze omstandigheden nieuws en sage van elkaar af? En hoe kunnen we dit onderzoeken?

Methoden

Door populaire verzamelingen en academische studies van eigentijdse sagen beschikken we al over een aanzienlijke kennis van sagen in de krant. Er is een catalogus van verhaaltypen en dito motieven³⁷, en een nog steeds groeiend aantal studies over hun vorm, verbreiding en verband met sociale problemen. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar de rol van digitale media.

Relatief minder onderzocht is het journalistieke discours rond krantsagen: hoe beschrijven journalisten de betrouwbaarheid en betekenis van deze verhalen? Ook beperkt de kennis van sagen in nieuwsmedia zich grotendeels tot de periode na 1950. Uitzonderingen zijn studies over het al genoemde verhaaltypen van de “moordherberg”, over de soldaat die bij

33 Wijffes, *Journalistiek*, p. 41-42.

34 I bidem, p. 33-34.

35 C.A. van Minnen, ‘Dutch perceptions of American culture and promotion of Dutch culture in the United States’, in: H. Krabbendam, C.A. van Minnen & G. Scott-Smith (red.), *Four centuries of Dutch-American relations 1609-2009*. Albany, 2009, p. 431-441, aldaar p. 431.

36 Van der Meulen, *De Courant*, p. 32.

37 J.H. Brunvand, *The Baby Train and Other Lusty Urban Legends*. New York [etc.], 1993, p. 325-347.

thuiskomst door zijn ouders wordt vermoord omdat zij hem niet herkennen en aanzien voor een rijke vreemdeling (ATU 939A) en over het kind dat bij het “slagertje spelen” een leeftijdgenootje de keel afsnijdt (ATU 1343*).³⁸ De oudst bekende versie van het eerste verhaaltje stamt uit een volksboek uit 1618; tot het midden van de twintigste eeuw verbreidde het zich in Europa en de VS als ballade, nieuwsbericht, literair verhaal en in andere genres.³⁹ ‘Slagertje spelen’ verscheen al in de zestiende eeuw in verzamelingen exemplen, en trok waarschijnlijk vroeg de aandacht van volkskundigen omdat het voorkomt in de eerste druk van de *Kinder- und Hausmärchen* (1812) van de gebroeders Grimm. Versies ervan verschenen in de negentiende en vroege twintigste eeuw regelmatig in kranten.⁴⁰

Een verklaring voor het gebrek aan studies over de periode voor 1950 is het probleem van de speld en de hooiberg: kranten publiceren regelmatig sagen, maar binnen de hoeveelheid drukwerk van de dagbladers zijn ze moeilijk te vinden voor een onderzoeker die kranten moet doorbladeren op papier of microfiche. Dit probleem wordt echter ondervangen door de recente massale digitalisering van historische kranten, met name door de Koninklijke Bibliotheek (www.delpher.nl).⁴¹

Tegen deze achtergrond kunnen we nu de kennis van krantsagen verdiepen: het is inmiddels mogelijk om de ontwikkeling van bekende sagen verder terug te volgen in het verleden, nog niet bestudeerde sagen te identificeren en te achterhalen hoe journalisten deze verhalen presenteerden. Welke termen gebruikten zij? In hoeverre komen hun concepten overeen met die van hedendaagse journalisten en verhaalonderzoekers? Welke retorische middelen gebruikten ze om lezers van hun betrouwbaarheid te overtuigen als ze een aanvechtbaar verhaal publiceerden?

Om discours van journalisten over “sagenachtige” berichten te onderzoeken, heb ik me een aantal beperkingen opgelegd. Hoewel Nederlandse kranten al bestaan sinds de zeventiende eeuw, nam ik net als Wijffes in zijn geschiedenis van de Nederlandse journalistiek als beginjaar 1850, omdat “ergens in de buurt van dat ronde jaartal een wezenlijke verandering begint in aard van en opvatting over het journalistiek metier. [...] De verslaggever was een compleet nieuw fenomeen dat de waarheidsaanspraken van de klassieke opiniejournalistiek ging aanvullen met werkelijkheidsaanspraken en daartoe eigen vormen ontwikkelde.”⁴² Het jaar 1950 is een geschikt eindpunt, omdat onderzoek naar

38 D. Richter, ‘Wie Kinder Schlachtens mit einander gespielt haben (AaTh 2401). Von Schonung und Verschonung der Kinder in und vor einem Märchen der Brüder Grimm’, *Fabula* 27, 1986, p. 1-11; I. Schneider, ‘Wie Kinder Schlachtens miteinander gespielt haben (ATU 1343*): motivgeschichtliche, kontextuelle und funktionale Aspekte einer Sensationsgeschichte’, in: S. de Rachewiltz & C. Ganner (red.), *Flickwerk*. Meran, 2014, p. 138-146. Beschikbaar: http://flick-werk.net/wp/wp-content/uploads/2014/06/Flickwerk_Schneider.pdf.

39 Bennett, *Bodies*, p. 145.

40 Schneider, ‘Wie kinder’, p. 272.

41 <http://www.delpher.nl/nl/platform/pages/helpitems?nid=385> (15-09-2016).

42 Wijffes, *Journalistiek*, p. 9.

contemporaine sagen, ook die in kranten, in de tweede helft van de twintigste eeuw continuïteit kreeg. De periode voor 1950 is nog grotendeels onontgonnen en daarom het meest oppoortuun.

Daarnaast heb ik me twee inhoudelijke beperkingen opgelegd: berichten over geestverschijningen en andere bovennatuurlijke onderwerpen heb ik buiten beschouwing gelaten, evenals berichten over de Eerste en Tweede Wereldoorlog. Beide onderwerpen genereren een grote hoeveelheid onderzoeksmateriaal, die deels is behandeld in andere publicaties.⁴³

Ook concentreer ik me op het contemporaine discours, dus op verhalen die journalisten *destijds* als dubieus of vals aanmerkten. Verhalen die later door journalisten en volkskundigen als sage zijn gelabeld, komen in dit artikel slechts zijdelings aan bod.

Materiaal heb ik in de eerste plaats gezocht in de database met gedigitaliseerde historische kranten van de Koninklijke Bibliotheek, die bij het afsluiten van de materiaalverzameling voor dit artikel in mei 2016 elf miljoen pagina's telde van kranten uit de periode 1618-1995. Daarnaast is gezocht in kleinere archieven (via <http://kranten-historisch.startpagina.nl/>).

Er zijn verschillende manieren om deze gedigitaliseerde archieven te benutten voor beantwoording van onderzoeksvragen als de mijne. De eerste is complete kranten (door)lezen, net zoals je dat bij papieren kranten zou doen. Zo las De Blécourt zestig jaargangen van de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* helemaal door voor zijn proefschrift.⁴⁴ Daarbij noteerde hij ook berichten over geestverschijningen en mensen die voor spook speelden.⁴⁵ Door deze werkwijze kunnen de onderzoeker geen relevante berichten ontgaan, maar zij is zeer arbeidsintensief.

De tegenovergestelde benadering is die van automatische analyse van grote, gedigitaliseerde tekstcorpora, zoals in het Amerikaanse project *Viral Texts*.⁴⁶ Hiervoor lieten onderzoekers de computer niet zoeken naar specifieke woorden, maar naar alle herhalingen van reeksen woorden (*n-grammen*). Zo konden ze veelvuldig hergebruikte teksten en tekstnetwerken in de Amerikaanse pers van de negentiende eeuw identificeren. Op deze fase van "distant reading" volgde er een van close reading, waarbij de trajecten van individuele teksten werden geanalyseerd. Deze combinatie van distant en close reading noemt Cordell "zoomable reading".

43 Over geestverschijningen en hekserij in Nederlandse kranten: W. de Blécourt, 'The Witch, her Victim, the Unwitcher and the Researcher: The Continued Existence of Traditional Witchcraft', in: W. de Blécourt, R. Hutton & J. La Fontaine, *Witchcraft and Magic in Europe*, Volume 6: *The Twentieth Century*. Londen, 1999, p. 141-219, aldaar p. 158-162; W. de Blécourt, 'Enacting Ghosts'. Lezing, Edinburgh, 12 april 2014. <http://historicalanthropologist.eu/publication/enacting-ghosts> (11-09-2016). Zie voor verkenningen van krantensagen over het bovennatuurlijke ook <http://www.gestolengrootmoeder.nl/wordpress/tag/bovennatuurlijk/>.

44 W. de Blécourt, *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noordoost-Nederland tussen de zestiende en twintigste eeuw*. Nijmegen, 1990.

45 De Blécourt, 'Enacting Ghosts'.

46 Cordell, *Reprinting*.

Beide benaderingen boden geen uitkomst voor mijn onderzoeksvraag. Complete jaargangen lezen zou te veel tijd kosten om een redelijke hoeveelheid materiaal te verzamelen. Uit het doorlezen van negentiende-eeuwse kranten was me al gebleken dat *zeeslang* een gangbaar woord was voor onbetrouwbare krantenberichten – maar de term zelf is betrekkelijk zeldzaam. Delpher geeft bijvoorbeeld voor het *Algemeen Handelsblad* slechts 217 treffers in 90 jaargangen (1850-1940). Automatische analyse was evenmin een optie: zoeken op n-grammen zou een onhanteerbaar grote hoeveelheid resultaten opleveren – een nieuwe hooiberg.

Ik heb daarom om te beginnen gezocht op een aantal termen waarvan ik bij eerdere speurtochten in Delpher al had vastgesteld dat ze tot het onderzochte semantische veld behoorden: *zeeslang*, *canard* en *komkommertijd*. De gevonden berichten leverden nieuwe zoektermen op, met wisselend succes: *Tartarenbericht* (onbetrouwbaar nieuws) bleek zelden gebruikt te worden, maar de disclaimer “*Si non è vero, è ben trovato*” (als het niet waar is, is het tenminste goed gevonden) bleek wel productief. Deze sneeuwbalmethode leverde ook een reeks verhaaltypen op, die slechts deels bekend waren uit de literatuur.

Om te voorkomen dat ik, door te zoeken op *zeeslang*, *canard* en *komkommertijd*, berichten zou missen met andere termen voor het gezochte fenomeen, heb ik zowel andere versies gezocht van de op deze wijze aangetroffen verhalen als berichten over enkele bekende sagen (zoals ATU 939A, Killing the Returned Soldier). Hieruit kwamen geen nieuwe termen naar voren.

De opzet van het onderzoek is kwalitatief: doel was de aard van de retorca over ‘sagenachtige’ verhalen te beschrijven, niet de frequentie van de aangetroffen retorische middelen. Om de data te reduceren heb ik, gespreid over de hele periode, de basale informatie gelezen van duizenden hits in Delpher (titel van het item, datum, naam van de krant, enkele regels tekst) en honderden zoekresultaten in hun geheel gelezen. Uit die laatste categorie heb ik berichten toegevoegd aan een corpus tot ik het punt van verzadiging had bereikt waarop ik geen nieuwe termen, retorische middelen en verhaaltypen en -motieven meer tegenkwam. Dit leverde uiteindelijk een tekstverzameling op van 120 items. De teksten variëren in omvang van nieuwsberichten van enkele tientallen woorden tot een tweedelig vervolghet verhaal van 3.500 woorden. Ze omvatten berichten uit de gehele periode 1850-1950, uit regionale en nationale kranten, uit Nederland en uit de koloniën. Binnen het corpus zijn alle teksten uniek, maar veel ervan werden dankzij de knip- en plakmethode ook in tal van andere kranten gepubliceerd.

In deze teksten heb ik vervolgens nauwkeuriger geanalyseerd hoe journalisten “sagenachtige” verhalen benoemden en conceptualiseerden, en welke retorische middelen ze gebruikten om hun ethos te versterken (“boundary work”). Hoe definieerden zij hun taak, wie en wat noemden ze betrouwbaar, wie gaven ze de schuld van fouten? Codes werden toegekend met behulp van Atlas-ti, software voor kwalitatieve inhoudsanalyse, om accuraatheid te verhogen en citaten beter vindbaar te maken. Een voordeel boven handmatige analyse is dat Atlas-ti het eenvoudig mogelijk maakt codes samen te voegen en op verschillende manieren hiërarchisch te ordenen naarmate de analyse voortschrijdt.

Gedigitaliseerde historische kranten zijn geen panacee als bron voor onderzoek naar ontwikkelingen in inhoud. De beperkingen en obstakels zijn nog niet geadresseerd door volkscundigen, maar wel door onderzoekers van journalistiek. Het beste overzicht geeft Marcel Broersma (2011), aan wie ik de volgende drie kanttekeningen ontleen.⁴⁷

In de eerste plaats is Delpher geen volledige en representatieve database. Delpher bevatte toen het onderzoek plaatsvond 11 miljoen krantenpagina's – dat is veel, maar tegelijkertijd slechts 15 procent van het totaal aantal pagina's dat is gepubliceerd tussen 1618 en 1995.⁴⁸ Sommige perioden en categorieën zijn beter vertegenwoordigd dan andere: uit de Tweede Wereldoorlog is bijvoorbeeld vrijwel de gehele illegale en nationaalsocialistische pers gedigitaliseerd. Voor dit onderzoek naar krantensagen is deze ongelijke dekking een overkomelijk bezwaar: de resultaten waren zo eensluidend dat niet valt aan te nemen dat het exciperen van andere titels een afwijkend beeld had opgeleverd.

In de tweede plaats wordt Delpher regelmatig aangevuld, waardoor de materiaalverzameling van iemand die dit onderzoek wil herhalen groter zal zijn dan de mijne. In april 2016 werden drie miljoen pagina's toegevoegd, waaronder die van het *Algemeen Handelsblad* (1875-1970).⁴⁹ Delpher biedt de mogelijkheid om zoekresultaten zo te filteren dat alleen die uit de recent toegevoegde pagina's zichtbaar zijn. Dat scheelt nogal: voor *zeeslang* stijgt het aantal gevonden artikelen van 2.938 tot 4.262 – dus 1.324 erbij, ongeveer een kwart. Toch maakt ook dit voor de resultaten van dit kwalitatieve onderzoek waarschijnlijk weinig uit, al noopt het tot voorzichtigheid bij uitspraken over verspreiding en vroegste vindplaatsen.

Ten derde is de automatische omzetting van drukwerk in digitale tekst, door middel van *optical character recognition* (OCR), feilbaar. Door deze OCR-fouten komt *zeeslang* bijvoorbeeld in de gedigitaliseerde teksten van Delpher ook voor als *zcslang*, *zceslang* en *zeeslaug*. Onderzoekers missen hierdoor onvermijdelijk relevant materiaal, maar uit enkele steekproeven bleek dat hiervoor hetzelfde geldt als voor de andere twee bezwaren: het tast de bevindingen van dit kwalitatieve onderzoek niet aan.

Met deze kanttekeningen kunnen we nu de resultaten bekijken.

Zeeslangen in de komkommertijd

De meest courante term voor “sagenachtige” berichten was in de periode 1850-1950 *zeeslang*. Vaak komt dit woord voor in combinatie met *komkommertijd*: de nieuws-luwe zomerperiode, de hondsdagen, waarin parlementen met reces zijn. Ook *canard* wordt gebruikt voor wat journalisten nu een *broodje aap*

47 M. Broersma, 'Nooit meer bladeren? Digitale krantenarchieven als bron', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 14, 2011, p. 29-55. Zie verder K. van Krieken, 'Using Digital Archives in Quantitative Discourse Studies: Methodological Reflections', *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 38, 2015, p. 43-50; M. van den Bos & H. Giffard, 'The Grapevine: Measuring the Influence of Dutch Newspapers on Delpher', *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 38, 2015, p. 29-41.

48 <http://www.delpher.nl/nl/platform/pages/helpitems?nid=385>, geraadpleegd 25 okt. 2016.

49 *Delpher Nieuwsbrief*, 13 apr. 2016.

2. Journalisten op een zeeslang-komkommer: cartoon in *Het Volk*, 24 juli 1904. Zeeslang en komkommer zijn ook in cartoons vaste metgezellen. De journalisten zijn waarschijnlijk als persmusketiers bedoeld, maar ogen eerder als vlinders.

zouden noemen, maar canard heeft een bredere betekenis: het kan elk onwaar bericht betreffen in elke maand, en duidt niet noodzakelijk een verhaal aan; ook een onjuist overlijdensbericht is een “canard”. Sporadisch kwamen andere aanduidingen voor, zoals *sprookje*, *griemelverhaal* en *mop*.

Een aanzienlijk deel van de berichten over zeeslangen heeft betrekking op echte of vermeende zeemonsters met die naam. Journalisten laten doorgaans merken dat ze zich bewust zijn van de onzekere ontologische status van dit beest en zijn geschiedenis van verdwijnen en verschijnen, die hem zo geschikt maken als metafoor voor de sage:

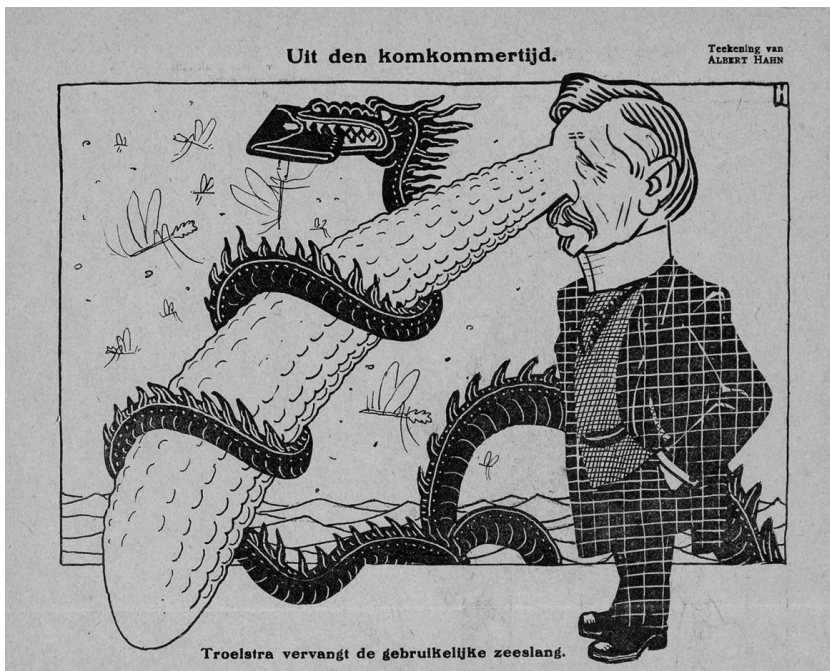
“De groote zeeslang, wier bestaan nu eens verzekerd dan weder ontkend werd, is nu eindelijk, op 3 gr. 10 m. Z. breedte en 131 gr. 50 m. W. lengte, door de bemanning van den Noord-Amerikaanschen walvischvaarder *Monongaleha*, met lansen gedood.” (*Rotterdamsche Courant*, 13 maart 1852)
 “Sinds lang heeft men niets van de zeeslang gehoord. Thans is zij weder gezien door de bemanning van den amerikaanschen schooner *Saladin* op de hoogte van Haïti.” (*Arnhemsche Courant*, 7 apr. 1870)

Vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw koppelen journalisten de zeeslang aan de komkommertijd: het dier wordt exemplarisch voor het onbetrouwbare nieuws dat in de slappe tijd de kolommen moet vullen.

Dat een verhaal, net als de zeeslang, herhaald maar onder variërende omstandigheden terugkeert in het nieuws, is voor journalisten reden tot wantrouwen. Uit een artikel over een vrouw met een slang in haar ingewanden:

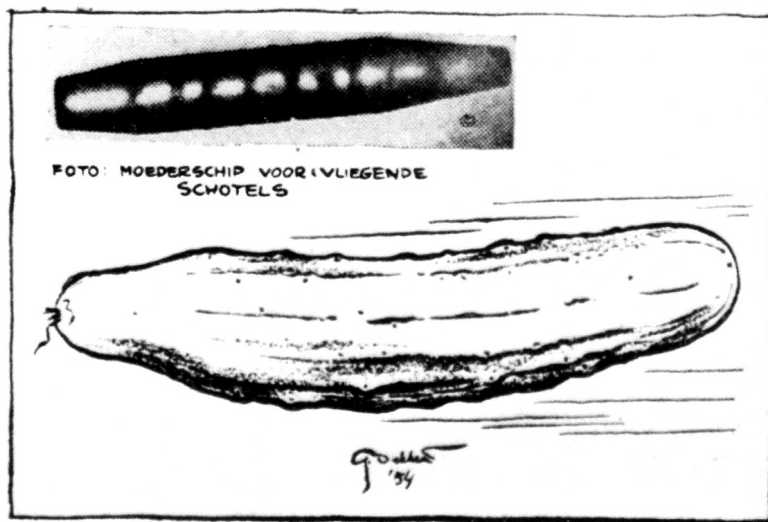
“Ten derde: de adder in het lichaam keert in de bladen periodiek terug, evenals de beruchte zeeslang. Volgens de menschen, die telkens de zeeslang zien, kiest een adder, die bij jongedames naar binnen wandelt met voorliefde daartoe de hondsdagen uit. In de hondsdagen zijn de verantwoordelijke redacteuren meestal met verlof. [...]”

Het verhaal nu, dat betrekking heeft op het mooie jonge meisje te Bern, is het eerst opgerakeld in een klein Tyroolsch blaadje uit Chur. Langzaam wandelde het schoone jonge meisje en de slang naar Weenen, van Weenen ging het meisje met de slang naar Duitschland, werd een steeds mooiere en rijkere jonge dame en de slang werd een steeds

3. Cartoon door Albert Hahn, 9 aug. 1913. Op de achtergrond vliegen persmuskieten.

DE VLIEGENDE SCHOTELS ZIJN GELAND !

... in komkommertijd. ...

4. Vanaf 1947 nam de vliegende schotel de rol van de zeeslang over als exemplarisch komkommerbericht (*De Telegraaf*, 21 juni 1954).

afgrijselijker ondiep. Toen zakte de geschiedenis naar Zwitserland terug, waar te Bern en het meisje en de slang een tijdelijken dood stierven, om binnenkort wederom daar op te duiken, waar men er wederom geloof aan zal hechten.” (*Het Centrum*, 19 feb. 1925)

Dit element van herhaling met variatie heeft het journalistieke concept “zeeslang” gemeen met dat van het jongere ‘broodje aap’. Het belangrijkste verschil is dat journalisten in de jaren 1850-1950 dit fenomeen vrij exclusief koppelden aan een beperkte periode, de komkommertijd. Bijvoorbeeld in dit fragment uit een beschouwing die onder de kop “Komkommers” op 10 september 1884 de voorpagina vulde van *Nieuwsblad het land van Heusden en Altena*:

“Af en toe komt ook de treffende geschiedenis voor den dag van het kleine houthakkersknaapje dat mee naar het bosch genomen werd. Terwijl de vader aan het hakken is, zit het kind uit een houten schotel met melk en brokken brood te eten. Als de vader weerom komt, hoort hij het kind praten. Naderbij gekomen ziet hij tot zijne verbazing dat voor het kind een paar jonge wolven staan, die uit den schotel mee eten; als zij te gulzig zijn slaat het kind ze met den houten lepel op den kop, terwijl het zegt in zijn gebroken taal: Nou is het jou beurt en dan is het jou beurt. Wij herinneren ons dit sprookje jaren geleden reeds gelezen te hebben, maar toen waren het zoogenoemde Heinzelmännchen, “aardmannetjes” in plaats van wolfjes en toen hoorde ook werkelijk het verhaaltje op het gebied der sprookjes thuis. Nu doet het als merkwaardigheid in den komkommertijd dienst; de naam van den een of anderen natuurkundige wordt er aan verbonden en klaar is het. Met een kleine variatie kan men het volgende jaar van den houthakker een jager, van de wolven jonge beren en van de Pyreneën het Berner Oberland maken en men heeft al weer wat nieuws.”⁵⁰

Ook het al eerder genoemde verhaal van de “moordherberg” (ATU 939A) situeerden journalisten in de komkommertijd:

“Overigens leeft al sinds geruimen tijd de zeeslang onder een andere gedaante voort. Haar recht van bestaan ontleende ze aan den komkommertijd en deze moet in ieder geval met interessante copy gevuld worden. Natuurlijk zonder dat de duim er bij te pas komt. Welnu, de moderne zeeslang is het verhaal van een jongen man, die als kind van huis wegliep en in Amerika fortuin maakte. Hij kreeg heimwee en keerde naar het vaderland terug. Daar wilde hij zijn ouders verrassen en klopte aan de deur van hun boerderij, onderdak voor den nacht vragend. Het ouderpaar bemerkte, dat de vreemdeling geld bij zich had, vermoorde hem, om te ervaren, bij het nakijken zijner papieren, dat het zijn eigen kind van het leven had beroofd. Dit gruwelijke verhaal duikt

50 Het verhaal van het kind, de wolven en de pap is een variant van ATU 285, *The Child and the Snake*.

telken jare in den komkommertijd op. Kranten over heel de wereld hebben het in geuren en kleuren verteld. Nu eens speelde het zich af in Lijfland of Litauen, dan in Joego-Slavië of Bulgarije. Verleden jaar stond 't in ruim honderd Amerikaansche kranten. Geen van alle hadden ze over de zeeslang willen schrijven. Het verhaal van den ongelukkige was daarom echter dubbel welkom." (*De Maasbode*, 21 aug. 1937)

Zeeslang en komkommer als faits divers

Behalve door hun periodieke karakter wijken de zeeslang en de komkommer af van het broodje aap doordat ze een ruimer assortiment aan verhalen, genres en onderwerpen omvatten. Journalisten gaven graag, om de lezer te amuseren en hun kennis te demonstreren, een opsomming van wat er allemaal onder viel. Een voorbeeld van deze toop:

“Zooveel is zeker, dat men in den komkommertijd van wonderlijke dingen hoort. De Lustige Blätter heeft die jaarlijks wederkerende merkwaardigheden ditmaal eens in beeld gebracht, en zodoende krijgt men eene aanschouwelijke voorstelling van: 1°. de bekende zeeslang en minder algemeen bekende ijzerworm, die zelfs stalen pantserplaten van Krupp doorknaagt; 2°. millioenen erfenissen uit het ‘steenrijke Holland’; 3°. de kanarie, die in een wanhopig oogenblik zelfmoord heeft gepleegd; 4°. de bekende oudste menschen, die nooit zoo'n natten zomer hebben beleefd; 5°. een korenaar, die een halfmud graan bevat enz. enz.” (*Algemeen Handelsblad*, 5 aug. 1888)

Typisch voor de komkommertijd noemen journalisten nieuws over bijzondere dieren en monsters, vreemde natuurverschijnselen, uitzonderlijk oude mensen, reusachtige groenten en vruchten, spelingen der natuur, bizarre uitvindingen en experimenten. Een zeer diverse opsomming die zich laat samenvatten als: extremen en anomalieën van mens en natuur. Het grootst is de categorie vreemde dieren en monsters, waarin behalve de zeeslang zelf ook de ijzerworm huist (die stalen rails doorknaagt), de heerworm, die bestaat uit vliegenmaden, de karper die uit de uier van een koe drinkt, en de dekvis, die zich als een deken om zijn slachtoffer slaat.

Uit deze inventarisatie en de omschrijvingen die journalisten zelf hanteerden, blijkt dat zeeslang en komkommerbericht in hoge mate samenvallen met de categorie van faits divers, zoals omschreven in de hierboven geciteerde Larousse van 1872. Die overeenkomst stelde journalisten voor de uitdaging hun lezers te bedienen met een gestage stroom uitzonderlijke berichten, zonder dat daarbij de betrouwbaarheid opzichtig in het geding kwam. Om deze doelen met elkaar te verzoenen, hadden zij een aantal vaste excuses paraat om vooraf of achteraf missers te verontschuldigen. Een van de belangrijkste hebben we al gezien: de situering van zeeslangberichten in de komkommertijd. Door die terugkerende, maar kortstondige verminderde betrouwbaarheid te benadrukken, konden journalisten volhouden dat ze de rest van het jaar betrouwbaar werk leverden.

Een ander middel was de disclaimer: door hun twijfels uit te spreken, konden journalisten verantwoordelijk dat ze een twijfelachtig bericht toch publiceerden. Een bericht over een Amerikaanse uitvinding, een serum dat honden het vermogen te bluffen ontnemt, eindigt met de bijsluiter:

“(Om der wille van de curiositeit hebben wij het bovenstaande typisch Amerikaansche bericht opgenomen, al twijfelen we ook sterk of het geen canard is.” — Red.) (*De Locomotief*, 5 maart 1903)

Een bericht over een slang die kippeneieren uitbroedt, besluit met:

“Een zoo groote mate van scherpzinnigheid en overleg bij een slang wordt zeker, zelfs in Amerika, alleen in den komkommertijd waargenomen.” (*Bataviaasch Nieuwsblad*, 19 aug. 1886)

Een frequent gebruikte disclaimer is “*si non è vero, è bene trovato*”. Hiermee laten journalisten zien dat ze hun eigen scherpe oog voor de waarheid willen verzoenen met de behoefte van hun publiek aan sterke verhalen. De *Java-Bode* van 6 juni 1879 legt het omstandig uit:

“Wij leven in den tijd der wonderen! Gedurig verneemt men uit Zuid Amerika, dat aldaar een reusachtig monster onder den grond zijn verblijf houdt en van tijd tot tijd zijn aanwezigheid laat bemerken, een gedrocht dat kennelijk tot een voorwereldlijke orde van dieren behoort. Uit China rapporteerden wij onlangs zelf iets dergelijks, op gezach trouwens van de chineesche kouranten, die verhaalden dat een geheimzinnig monster ergens in een ouden vijver bij een tempel was ontdekt. Zoo worden de dolste fantaisieën van Victor Hugo, Bulwer en andere romanschrijvers verwezenlijkt en de oude, dichterlijk-avontuurlijke tijd van fabelachtige dieren, van draken en reuzenslangen waarvan de verhalen ons in de jeugd zoo boeiden, komt een weinig afwisseling brengen in de nuchtere platheid onzer eeuw. *Si non è vero, è bene trovato* – als ’t niet waar is, ’t is toch mooi, kan men bij die berichten zeggen. Laten ’t desnoods sprookjes wezen, zij vermaken, ontroeren, betooveren of prikkelen ons toch en dat is een voorrecht in dezen exakten tijd, nu het menschdom met zijn exakte schoolekennis ook allerexakts vervelend geworden is.

Dit is ook de reden, waarom wij hier een bericht overnemen, dat uit de woeste, onbevolkte prairiën van West Australië zijn weg gevonden, heeft naar den *South Australian Register*. Dit blad haalt de bekende zeeslang weer eens op, een onderwerp dat jaarlijks minstens één keer, meestal tegen den komkommertijd in den handel, gelijk men in Holland pleegt te zeggen, dat is tegen Juni zijn ronde door de dagbladen doet.

De *Register* dan zegt dat een zeer betrouwbaar persoon te Vasse in West Australië, voor waarheid verhaalt, dat hij een reusachtige zeeslang heeft gezien, van wel 80 voet lang en waarvan de kop ongeveer 20 voet boven het water uitstak.

Of het waar is...!?!? [...]

Amerikaansche verzinselen

Als hoofdverantwoordelijken voor de verspreiding van zeeslang- en komkommerberichten wezen Nederlandse journalisten buitenlandse collega's en minder professionele landgenoten aan:

“Een echt ‘komkommertijd-bericht,’ in het leveren waarvan vooral onze oostelijke burens ver zijn, doet de ronde door de Duitsche bladen.” (*Volksblad*, 28 juli 1886)

“Voorop gezet: – het gaat om een eend, en het bericht over den ‘Canard désossé’ komt uit een Fransch boulevard-blad!” (*Het Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 23 feb. 1909)

“Men moet deze soort van slang [de heerworm, PB] vooral niet verwarren met de groote zeeslang, welke sedert lang door de *Constitutionnel* jaarlijks in de maand Julij aan zijne lezers wordt opgedischt.” (*De Tijd*, 21 juli 1852)

Le Constitutionnel, zoals we eerder zagen de eerste Franse krant met een rubriek voor faits divers, werd er ook in de Larousse van 1872 nog van beschuldigd zijn succes te danken aan verzonnen zeeslangberichten – het verwijt was kennelijk traditioneel.

Het merendeel van de beschuldigingen aan het adres van buitenlandse collega's treft Amerikaanse journalisten, die deelden in de negatieve stereotypen van het gehele Amerikaanse volk: “Men weet, in Amerika doet men alles op groote schaal, ook het liegen.” (*Soerabaijisch Handelsblad*, 12 jan. 1889) Na de jaren twintig nemen deze tirades tegen Amerikaanse nieuwsmedia af, maar tot die tijd zijn dit soort waarschuwingen, uit een bericht over een zeeslang, schering en inslag:

“Het ontbreekt ook niet aan bijzonderheden, nopens de lengte van het dier, welke 103 voeten en 7 duimen zoude hebben bedragen; deszelfs dikte, die aan de schouders een omvang van 24 voeten zou hebben gehad, en meer dergelijke. De gewoonte van de Amerikaansche nieuwsschrijvers, om hunne lezers op gelijksoortige verzinselen te vergasten, is echter te bekend, om geene nadere bevestiging van deze ongewone vangst te willen afwachten, alvorens daar geloof aan te geven.” (*Groninger Courant*, 16 maart 1852)

De leugenachtigheid van de Amerikaanse pers wordt vaak verklaard uit commerciële motieven:

“Bij onze Amerikaansche burens is het ‘gemengd nieuws’ altijd de voornaamste afdeling der journalistiek geweest. Een geheel leger doet dag en nacht dienst, om voedsel voor die gedrochten der Yankee-pers te zoeken, en doorkruist onophoudelijk de straten op de vangst naar nieuwtjes. Men ontmoet overal en op elk tijdstip van zulke nieuwtjesspieters, de reporters, of om hun den naam te geven,

waaronder zij populair zijn, deze penny-a-liners, – schrijvers tegen een stuiver per regel.” (*De Preanger-Bode*, 12 apr. 1922)

Maar ook Nederlandse journalisten waren niet allemaal even gelijk. Dagbladschrijvers in Nederlands Indië mochten zich graag afzetten tegen die in het vaderland:

“Het komkommeriale tijdperk heeft zijn hoogtepunt bereikt in de mailbladen, die ons thans bereiken. De Nederlandsche journalisten slaan de lezers, die geen geld genoeg hebben om zich aan een buitenlandsch strand uit te kleeden, met reuzen-komkommers om de ooren. De zeeslang is boven water gekomen en wordt opnieuw uitgemeten [...] De journalist in Holland [...] produceert in de krant een concert van éénarmigen, hij gaat klagen over post- en telegrafie, hij ontdekt de hoogste spoorwegen der wereld, de dikste dame, de nieuwste nieuwtjes, de kleinste kans op de mogelijkheid van een staking van bedelaars. Altijd het beste, zwaarste, eerste, laagste, breedste, mooiste, hoogste, moeilijkste, leelijkste, enz.” (*Preanger-Bode*, 25 sep. 1912)

Een andere scheidslijn was die tussen professionals en amateurs: “Journalisten behelpen zich in den komkommertijd, elk op zijn manier. Vooral gelegenheids- of amateurjournalisten.” (*Het Volk*, 7 sep. 1904) Journalisten profiteerden van burgers die hen voor een zakcentje aan nieuws hielpen, maar zetten zich ook af tegen deze “nieuwtjesaanbrengers” of “occasionals”, die minder deskundig waren én het – net als de verafschuwde Amerikanen – deden voor het geld. Het volgende bericht maakt een ‘boertje’ belachelijk dat een *tall tale* als nieuws probeert te verkopen:

Van een occasional.

Van morgen kwam – schrijft de *Zutf. Ct.* – een allervermakelijkste buitengewone correspondent onze redactiekamer binnenrollen.

Het was een vroolijk boertje, dat zelf verbazende pret van zijn ‘berichie’ had! En schreeuwen dat hij deed! Hij scheen de ‘heeren van de krante’ wel voor stokdoof aan te zien.

Nu maar.... ’t geval speelde ‘tusschen Brandenborgh en Vreedendorgh, ie weet wel, buten d’Hospitoalspoorte. Zoo’n gekken haas hè’k in mien lèven niet weer ezien. Hie vloag zoo perdoes de weg oaver, ’t huis in van Bakker, net in de pot, die op ’t vuur hing en doar ze ’t deksel van af ezet hadden!’

En het boertje schudde nòg van ’t lachen, om zoo’n gekken haas!

Hij verklaarde het geval dan ook voor te koddig om het onvermeld te laten en was daarom hard naar ‘de krant’ geloopt. Als d’er een kleinigheidje voor kon overschieten, dan hield de “occasional reporter” zich overigens aanbevolen, want het was zoo’n ‘schrale’ tijd, zei de stakkert en toen zette hij een veel minder vroolijk gezicht dan in den beginne en we lieten onzen twijfel maar verdwijnen of de man soms den zonderlingen haas gefantaseerd had, vooral omdat een betrouwbaar

man ons dezen eigen morgen nog had medegedeeld, dat er gisteren ook een haas in de Rozenhoflaan was gezien. Wellicht dat de hazen dáár eerlang ook den bewoners wel in de braadpan vliegen.” (*De Telegraaf*, 13 feb. 1897)

Wisselende genres

Een aantal van de aangetroffen verhalen komt voor in verschillende genres, als nieuws en als fictie. Een voorbeeld hiervan is het verhaal over de vergiftigde kat en de dinergasten, dat herhaaldelijk is opgenomen in verzamelingen *urban legends*.⁵¹ In Nederland debuteerde het voor zover bekend op 26 november 1933 in het Haagse dagblad *Het Vaderland*. “Een echtpaar geeft een chic diner voor twaalf gasten. Omdat het keukenpersoneel de champignons niet vertrouwt, geeft de vrouw des huizes een hapje aan haar hond Bruno. Die eet ze met smaak op: niets aan de hand. Maar na het hoofdgerecht komt de dienstmeid doodsbleek binnen: ‘Mevrouw! Bruno ligt stokstijf, dood in den voortuin.... !!!’ In paniek vertrekken alle gasten naar het ziekenhuis, waar ieders maag wordt leeggepompt. Als de rust is weergekeerd, gaat de telefoon: de beller bekent dat hij die avond de hond heeft doodgereden. Hij had dat meteen willen melden, maar zag toen hij wilde aanbellen dat de eigenaars een dinertje hadden. Daarom had hij de dode hond maar in de voortuin gelegd.”

Moesten de lezers van *Het Vaderland* dit allemaal geloven? De schrijver maakt omtrekkende bewegingen: hij presenteert het verhaal als een serieuze waarschuwing voor voedselvergiftiging, maar met zo veel literaire omhaal dat het verzonnen karakter er dik bovenop ligt. Pas in een ondersteboven afgedrukt stukje tekst tot slot maakt hij zijn identiteit bekend: Pim Pernel, pseudoniem van de columnist en sportpionier Pim Mulier (1865-1954).

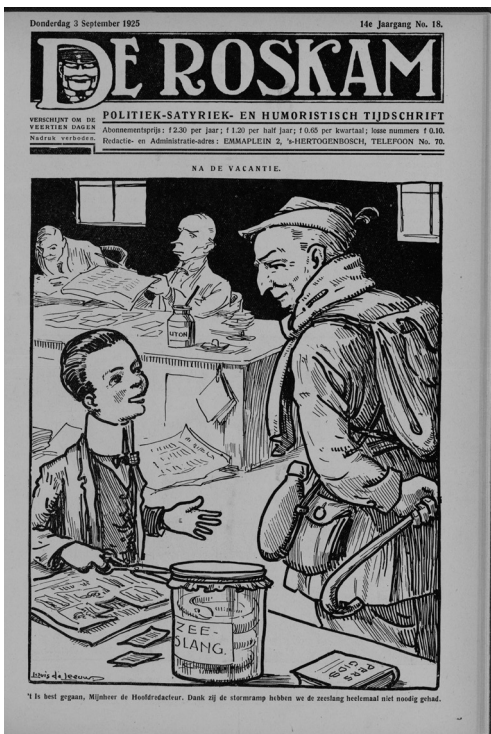
Mulier speelde met de conventies van feitenverslag en fictie. Anderhalve week later beschreef een columnist van een andere krant uit de hofstad de geschiedenis als een “griezelverhaal”:

“Zulke histories worden rondverteld, net zoo lang tot iedereen ze kent en de gemeenschap er dus voorloopig van gesatureerd is. Tien jaar later, als de meeste menschen het geval vergeten zijn, rakelt iemand de historie op en de epidemie breekt ten tweeden male uit. En als niet een journalist of korte verhalen-schrijver er zich eindelijk van meester maakt, het geval tot literatuur verwerkt en het daarmee voor goed tot fantasie stempelt, heeft men kans, dat na verloop van een nieuw decennium het taai eendje nog altijd in leven blijkt!” (Alcuno, ‘Het Griezelverhaal.’ *Haagsche Courant*, 6-12-1933)

51 Onder meer in P. Burger, *De wraak van de kangoeroe. Sagen en geruchten uit het moderne leven*. Amsterdam, 1992, p. 134-135; E. Portnoy, *Broodje aap. De folklore van de post-industriële samenleving*. Amsterdam, 1980, p. 133; S. Top, *Op verhaal komen. Moderne sagen en geruchten uit Vlaanderen*. Leuven, 2008, p. 70.

5. Met zijn schaar en met verzonnen berichten over de zeeslang lost de journalist de kopijschaarste in de komkommertijd op (*Haagsche Courant*, 10 juli 1916).

6: Uit het katholieke satirische tijdschrift *De Roskam*, 3 sep. 1925. Journalisten aan het werk met lijmpot en schaar. Op de voorgrond in een potje de zeeslang. Bijschrift: Na de vakantie. "t Is best gegaan, Mijheer de Hoofdredacteur. Dank zij de stormramp hebben we de zeeslang heelemaal niet noodig gehad."

Hierna diste hij met smaak hetzelfde verhaal op als Mulier. ‘En iedereen, die het hoort, is er kapot van. Maar wie is in staat, van dit gruwelverhaal “man en hond” te noemen?’

Later verscheen het als kortverhaal in het *Nieuwsblad van het Noorden* (‘Onverwachte gasten’, door Th. Jurgens, 7 okt. 1937), als cursiefje in het *Nieuwsblad voor Sumatra* (23 april 1949) en als nieuwsbericht in het *Nieuwsblad van het Noorden* (1 september 1950).

De liftende zakkenroller

De gepresenteerde bevindingen betroffen tot nu toe de retorica van journalisten: hoe construeerden zij in de periode 1850-1950 sagenachtige berichten? Het onderzoek leverde echter ook teksten op van verhalen die door Nederlandse journalisten destijds niet werden geclassificeerd als zeeslangen, maar later door journalisten en volkskundigen wel zijn opgenomen in sagenbundels. Ook stuitte ik door het zoekgemak van digitale corpora en door serendipiteit op verhalen die tot nu toe geheel of vrijwel volledig aan de aandacht van onderzoekers zijn ontsnapt. Ik volsta met enkele voorbeelden, waaruit opnieuw blijkt dat dezelfde stof kon worden gepresenteerd in verschillende genres, met wisselende waarheidsclaims: als nieuws en als fictie.

Abonnees van de *Leeuwarder Courant* konden op 21 oktober 1947 het volgende bericht lezen op de voorpagina van hun dagblad:

De dankbare zakkenroller

(Van onze Haagse correspondent)

Een automobilist, onderweg van Leeuwarden naar Den Haag, pikte nog in Friesland een ietwat sjofel uitzierende man op, die dringend stond te wenken om mee te mogen rijden. De “gastheer” maakte een praatje en aldra bleek, dat de passagier kort geleden een paar jaartjes had “opgeknapt” wegens zakkenrollerij. De automobilist voelde zich allengs minder op zijn gemak, doch de merkwaaardige lifter scheen zich weinig te generen en verklaarde ronduit, dat “als je eenmaal het vak goed kent, je er moeilijk meer van af komt....” Maar hij voegde er haastig bij: “U hoeft niet bang te zijn, u is vriendelijk voor mij.” De tocht werd voortgezet en bij de Afsluitdijk was er controle op de papieren. Onze automobilist herinnerde zich met schrik, zijn portefeuille thuis te hebben laten liggen. Pech! Wegens ontbreken van het rijbewijs volgde bekeuring.

De toch al gedepimeerde automobilist reed eindelijk met zijn vreemde passagier verder, die bij Amsterdam eruit moest. Hartelijk dankte hij voor de lift, erbij voegend, “nog een aardigheidje te hebben”. En wat haalde hij uit zijn binnenzak te voorschijn?....

Het zakboekje van de bekeurende ambtenaar op de Afsluitdijk, met wel dertig namen en als laatste die van de onfortuinlijke automobilist!!!

Dit verhaal, dat in Den Haag verteld wordt, moet écht gebeurd zijn en als het een mop is blijft het toch een kostelijke geschiedenis....

Het verhaal over de behulpzame zakkenroller is vanaf 1935 te vinden in Nederlandse en buitenlandse kranten en werd ook na 1947 nog regelmatig afgedrukt.⁵² In 1945 was het zelfs al opgenomen in het Amerikaanse boekje *101 Plots used and abused*.⁵³ In 1960 verscheen het op tv als aflevering van *Alfred Hitchcock Presents*, maar zijn grootste bekendheid verkreeg het waarschijnlijk door de bewerking tot kort verhaal en televisiespel van Roald Dahl.⁵⁴

De versie in de *Leeuwarder Courant* is een nieuwsbericht, maar eindigt met een disclaimer: “Dit verhaal, dat in Den Haag verteld wordt, moet écht gebeurd zijn en als het een mop is blijft het toch een kostelijke geschiedenis...” Efficiënt vinkt de journalist hiermee alle drie de kernwaarden van het ethos af: eerlijkheid, deskundigheid en welwillendheid.⁵⁵ Hij deelt eerlijk zijn twijfel over de waarheid met de lezer. Hij geeft blijk van deskundigheid door afstand te houden tot de bron: het verhaal “wordt in Den Haag verteld” en “moet écht gebeurd zijn”. Met andere woorden: als hij liegt, liegt hij in commissie. Ten slotte toont hij zijn welwillendheid: het is hoe dan ook een “kostelijke geschiedenis”, die hij zijn lezers niet wil onthouden.

De oudste mij bekende Nederlandse versie van het verhaal werd gepubliceerd als feuilleton: Frank Klaroen, “De verdwenen portefeuille. Brabantsche novelle”, in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* van 23 september 1935. In 1943 dook de zakkenroller opnieuw op in een kort verhaal, in de *Haagsche Post* (“de automobilist voelde zich iets in de hand gedrukt bij het afscheid nemen op het Velperplein, een boekje naar scheen”). Het verhaal maakte dus zijn entree in de Nederlandse pers als fictie en verscheen later ook als nieuwsbericht.

Een ander voorbeeld van een verhaal dat pas na de onderzochte periode 1850-1950 werd herkend als “zeeslang-achtig” is dat van de ultieme reclamestunt: een vertegenwoordiger van een bedrijf belooft een terdoodveroordeelde een grote som geld voor zijn familie als hij vlak voor zijn executie een reclameslogan wil

52 Zie over dit verhaal ook: P. Burger, ‘De dankbare zakkenroller.’ <http://www.gestolengrootmoeder.nl/wordpress/de-dankbare-zakkenroller/>, geraadpleegd 18 maart 2017. Nederlandse publicaties: F. Klaroen, ‘De verdwenen portefeuille. Brabantsche novelle’, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 23-09-1935; A. Lepelaar, ‘De Tol der Dankbaarheid (Kort Verhaal)’, *Haagsche Post*, 12-06-1943. In 1947 verscheen het verhaal over de zakkenroller behalve in de *Leeuwarder Courant* in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 21-10-1947; *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 22-10-1947; *Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant*, 22-10-1947; *Vrije Twentsche Courant*, 22-10-1947; *De Bommelerwaard*, 31-10-1947. Na 1947: *Leidse Courant*, 26-07-1952; *Limburgsch Dagblad*, 10-10-1956; *Het Nieuws*, 11-10-1960; *De Waarheid*, 12-10-1960; *Amigoe*, 12-10-1960; *Gereformeerd Gezinsblad*, 13-10-1960; *Limburgsch Dagblad*, 19-02-1975. In de Engelstalige pers verscheen het sinds de jaren dertig, o.a. in *The Free-Lance Star* (VS), 04-06-1936; *Daily Mirror* (UK), 10-07-1936; *Daily Telegraph and North Murchison and Pilbarra Gazette* (Austr.), 17-02-1939.

53 J.N. Young, *101 Plots used and abused*. Boston, 1945, p. 20-21.

54 De aflevering van *Alfred Hitchcock Presents* is te zien op <https://www.youtube.com/watch?v=zVtnP6YOAAo>. Dahls korte verhaal ‘The Hitch-hiker’, voor het eerst gepubliceerd in *Atlantic Monthly*, juli 1977, werd in hetzelfde jaar opgenomen in *The Wonderful Story of Henry Sugar and Six More* (Londen 1977). Als deel van de tv-serie naar Dahls verhalen, *Tales of the Unexpected*, werd ‘The Hitch-hiker’ voor het eerst uitgezonden door ITV, op 22 maart 1980. De aflevering is te zien op <https://www.youtube.com/watch?v=4-VnHw24gyc>.

55 Burger, *Monsterlijke verhalen*, p. 51.

schreeuwen: “Hoort omstanders! Voor het laatst wil ik nog eens zeggen, dat men de beste chocolade verkrijgt bij Williamson Kennedy & Co. in Londen!”⁵⁶

Niet of nauwelijks bestudeerd zijn ook een veel gerecycled verhaal over een man die verkleed als duivel uit stelen gaat bij een pas bevallen vrouw en de geschiedenis van een man die van onder zijn hotelbed een hand ziet verschijnen die een smeulende peuk uitdrukt.⁵⁷ Te verwachten valt dat intensievere speurtochten in digitale archieven nog tientallen van dergelijke verhalen zullen opleveren.

Conclusie

Van 1850 tot 1950 bestond het nieuwsaanbod van Nederlandse kranten voor een belangrijk deel uit berichten over uitzonderlijke voorvallen en verschijnselen. Om de waarden van amusement en betrouwbaarheid met elkaar te verzoenen, labelden journalisten onbetrouwbare berichten vooral als ‘zeeslangen’ en zonderden ze deze af in het reservaat van de komkommertijd. Als verantwoordelijken wezen zij de combinatie aan van een publiek dat in een nieuwsarme periode bleef verlangen naar faits divers, en minder gewetensvolle en professionele journalisten die in die behoefte voorzagen met overdreven of verzonden nieuws over extremen en anomalieën. Vooral de door commercie gedreven Amerikaanse pers werd verantwoordelijk gehouden voor de verbreiding van vals komkommernieuws.

Deze beschuldigingen en verontschuldigungen hebben een retorische functie: ze bevestigen en versterken het ethos van de journalist en zijn te kenschetsen als de retorische afbakening van professionele grenzen (“boundary work”) door een in zichtbaarheid en status toenemende beroepsgroep.⁵⁸

De emische term “zeeslang” komt in betekenis deels overeen met het “broodje aap” van huidige journalisten en met het ethische concept “sage” van volksverhaalonderzoekers. Ook journalisten in de onderzochte periode noemen het element van herhaling met variaties. Hoewel zo nu en dan woorden vallen als “mop” of “sprookje” brengen ze de “zeeslang” echter niet systematisch in verband met genres uit de verhaalfolklore, en al helemaal niet met de sage. In de VS en Engeland herkenden journalisten al eerder de gelijkenis tussen nieuws en sagen. Alexander Woollcott en Bennett Cerf noemden deze verhalen al in de jaren dertig en veertig sagen (“legends”). Kwalificaties als deze zijn niet ongewoon in Amerikaanse kranten uit die periode:

56 *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 27 juni 1881; zie verder P. Burger, ‘De ultieme reclamestunt.’ <http://www.gestolengrootmoeder.nl/wordpress/de-ultieme-reclamestunt/>, geraadpleegd 18 maart 2017.

57 P. Burger, ‘De duivel gaat uit stelen.’ <http://www.gestolengrootmoeder.nl/wordpress/de-duivel-gaat-uit-stelen-een-viraal-nieuwsverhaal-uit-de-19e-eeuw/>; idem, ‘Hij rookte in bed. Het redde zijn leven.’ <http://www.gestolengrootmoeder.nl/wordpress/hij-rookte-in-bed-het-redde-zijn-leven/>, geraadpleegd 18 maart 2017.

58 Wijffes, *Journalistiek*.

“Apparently the tale has taken its place among the legends of the country—the folklore that includes such stories as that of the little old lady at the crossroads picked up by the motorists; the body of the dead dog in the stolen suitcase; the mushrooms and the stomach pump; the pinch in the elevator; and the wedding gown that previously had been worn as a shroud, infection from which killed the bride. There are others, and possibly the most familiar is the particularly distasteful story of the dead cat in the package exchanged on the train rack. All of them are told as true stories, and the tellers invariably are astonished and indignant when told their tales have as many locales as there are inns with beds in which Gen. Grant is said to have slept.” (*Chicago Daily Tribune*, 27 apr. 1940)

Sagenonderzoekers hebben het potentieel van gedigitaliseerde krantenarchieven nog betrekkelijk weinig benut. Dit artikel laat zien dat massadigitalisering van de dagbladpers het mogelijk maakt actuele onderzoeksvragen, in casu die over de retorica van de sage en de specifieke eigenschappen van het medium, met terugwerkende kracht te beantwoorden. Daarnaast bleek het mogelijk in de digitale archieven teksten van weinig of niet onderzochte verhaaltypen te verzamelen.

Ook maken de gedigitaliseerde archieven het mogelijk nieuwe bruggen te slaan tussen sagenonderzoek en pershistorie, en – in bredere zin – *journalism studies*. Binnen het onderzoek naar journalistiek ligt het zwaartepunt, ook in historische studies, overwegend bij innovaties en bij de genres die het nauwst verbonden zijn met de waakhondfunctie van nieuwsmedia. Hard nieuws, reportage en interview krijgen vanouds meer aandacht dan een genre als *faits divers*, dat over langere tijd qua vorm en inhoud betrekkelijk stabiel bleef en (ook) een amusementsfunctie had. Betrekkelijk weinig belicht binnen *journalism studies* is ook dat de krant in de periode 1850-1950 behalve nieuws verschillende soorten fictie bevatte, en dat er een wisselwerking was tussen beide soorten verhalen. De krant was – en is – niet alleen een nieuws-, maar ook een sagenmedium.

De blik in het verleden door de lens van het discours rond zeeslangen, komkommers en canards laat een journalistieke wereld zien die zowel vreemd is als vertrouwd. Huidige discussies over curatie en copy/paste-journalistiek, burgerparticipatie, factchecking en fake nieuws blijken een verrassend lange voorgeschiedenis te hebben. Ze zijn herkenbaar in de meningsverschillen van weleer over werken met schaar en lijmpot, de betrouwbaarheid van “kwartjesmannetjes” en het wantrouwen jegens zeeslangen en komkommerberichten. Vertrauwd is ook het “strategische ritueel”⁵⁹ van disclaimers en beschuldigingen aan het adres van minder betrouwbare vakgenoten.

59 G. Tuchman, ‘Objectivity as strategic ritual. An examination of newsmen’s notions of objectivity’, *American Journal of Sociology* 77, 1972, p. 660-679.

Een opvallende verandering is echter de verschuiving, onder journalisten en in populair discours, van *zeeslang* en *komkommerbericht* naar *broodje aap* en *urban legend*. De twee laatste begrippen, die beide populair werden vanaf de jaren tachtig, missen de band met een afgebakende periode op de journalistieke jaarkalender. Sindsdien, zou je kunnen zeggen, heeft de overtuiging terrein gewonnen dat nieuws *altijd* onbetrouwbaar kan zijn.